KÜRESELLEŞME VE ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK*

Yasin Aktay

Bu yazıda yaşadığımız dünyanın küreselleşmesiyle birlikte artan çokkültürlülük gerçeği arasındaki ilişki irdelenmektedir. Dünya küreselleştikçe farklı kültürel yapılara vurgunun attığı doğrudur. Oysa farklı kültürlerin böylesi bir dünyada daha fazla varoluş imkanını yakalıyor olduğu tartışmaya açık bir konudur. Çünkü küresel dünya doğası gereği bütünleşen, herkesi bir şekilde içine alan ve herkese kendine ait kültürün damgasını vurmak itibariyle benzeştiren bir dünyayı işaret ediyor. Küreselleşme aynı zamanda çok kültürlülüğün aleyhine işleyen bir süreç olarak yaşanıyor. Yine de bir çok ülkede çokkültürlülük üzerinde yasal düzenlemeler yapılmayı gerektiren bir gerçek olarak karşımıza çıkıyor. Bu yazıda ABD, Kanada, Almanya ve Türkiye gibi örneklerden yola çıkarak, değişik ülkelerin kendi ülkelerindeki çokkültürlü gerçeklerle nasıl baş ettikleri inceleniyor. Son olarak da küreselleşmenin kültürel otantisite sorununu nasıl ortaya çıkardığına dikkat çekiliyor.

Anahtar kelimeler: Küreselleşme, Çokkültürlülük, Kültürel Sahihlik, Kültürel Asimilasyon, Eritme Kazanı, Kültürel Salata, Tanınma Siyaseti

Yaşadığımız dünyanın küresel niteliği üzerinde çok duruldu. Bu niteliğin bir boyutu olarak da küreselleşen dünyadaki toplumsal hareketliliklerin kürenin her tarafındaki kültürleri birbiriyle karıştırdığı ve sonuçta bir çeşit çokkültürlülük durumunun karakteristik hale geldiği sıkça vurgulandı. Ancak dünyanın küreselleşmesiyle çokkültürlüleşme arasındaki ilişki hiç

* Bu yazı daha önce *Avrupa Günlüğü (Euroagenda)* dergisinin 3. sayısında (2002) "Birleşen Dünyada Çoğalan Kültürler" başlığı altında yayınlanan yazının gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bir şeklidir.

de göründüğü kadar basit değildir. Dünya küreselleştikçe farklı kültürel yapılara vurgunun arttığı doğru da, farklı kültürlerin böylesi bir dünyada daha fazla bir varoluş imkânını yakalıyor olduğu çok net gözükmüyor. Çünkü küresel dünya, doğası gereği bütünleşen, herkesi bir şekilde içine alan ve herkese kendine ait kültürün damgasını vurmak itibariyle benzeştiren bir dünyayı işaret ediyor. Buna rağmen, böylesi bir dünyada çokkültürcülük, hem bir gözlem hem de bir siyasal öneri olarak gittikçe daha fazla olmak üzere yoğun bir gündeme konu olabilmektedir. Bu yazıda, çokkültürcülük ve küreselleşme arasındaki ilişkileri, değişik düzeylerde her ikisine atfedilen çeşitli özellikleri sınayarak ele almaya, ve çokkültürcülüğün çeşitlendiği bağlamları göstermeye çalışacağız.

Çokkültürcülük, modernleşme, postmodernleşme ve küreselleşme gibi gelişmelerin geçirdiğine benzer bir merhaleden geçerek sosyolojik ilginin cazip, ama aynı ölçüde de tartışmalı konularından biri haline gelmiştir. Bu kavramlar gibi, neredeyse çokkültürlülük de yaşadığımız dünyanın bütün boyutlarını kavrama iddiasında bulunuyor. Ulusal devlet mefhumunun gittikçe sorgulandığı -ama tabii ki hiç bir zaman beklenen sonunun gerçekleşmediği- bir dünyada çok kültürlülük gerçeğine, mukabil bir vurgunun yoğunlaşmasından doğal bir şey olamazdı. Çok kültürlülüğün gündeme oturmasının bu düzeydeki bir çok gelişmeyle ilgisi olduğu açıktır.

Fakat öncelikle konumuzun başında dilimize dolanan bir kararsızlığı gidermenin gereği daha da açıktır. O da çok kültürlülük hakkında mı yoksa çok kültürcülük hakkında mı konuşmamız gerektiğine karar vermek. Nitekim konuyla ilgili tartışmalara bir doktrin olarak "çokkültürcülük" ile bir gerçek olarak "çokkültürlülük" arasında bir ayırım yaparak başlamak, yine diğer konulardaki teamül gereği bir zorunluluk haline gelmiştir. Birbirinin tamamlayıcısı da olsa yaşanan dünyanın modern niteliğine vurgu yapmanın modernist olmayı, postmodern niteliğine vurgu yapmanın postmodernist olmayı, küresel niteliğine vurgu yapmanın da küreselci olmayı gerektirmediğini biliyoruz. Gerçi kavramların aşırı elektrik yüklü olduğu siyasal zeminlerde iki kullanım biçimi arasındaki iletkenlik artar. Örneğin, küresellik veya modernlik gerçeğini görmek ile küreselci veya modernist olmanın siyasal sonuçlarına talip olmak arasında bir fark ortaya koymak gittikçe zorlaşır. Çokkültürlülük işinde muhtemelen diğerlerinde olmayan başka bir taraf daha vardır. Çok kültürlülük gerçeği hakkında yapılan gözlemler, birbirine taban tabana zıt bir çok siyasî tutuma aynı anda servis verebilir. Çok kültürlülük gerçeğini farkedip daha katılımcı, demokratik ve farkları gözeten bir siyaset arayışı içinde olabileceğiniz gibi, bu konudaki benzer gözlemleri farkları belli bir kültürel unsur lehine bertaraf etmenin etkili stratejilerini geliştirmek için de yapabilirsiniz. Her durumda, toplumların oluşumunu çokkültürlü olarak görmek, çağımızda

kimsenin itiraz edemediği bir gerçek haline gelmiştir. Hatta bugünden bakarak geçmişte de insan toplumlarının hep farklı kültürlere sahip olduğunu söylemek zaten yine çok kültürlülüğün etkili bir biçimde kurulduğu bir söylemsel gerçekliğin içinden bakmanın bir sonucu değil midir? İnsanların Aydınlanmacı bir evrenselcilik içinde tamamen "olumlu" yüklemelerle "eşit" olarak tanımlandıkları modern dünyada, çok kültürlülüğün pek de bir "gerçek" gibi görülmediği bir dönem yaşadığımızı kimse iddia edemez. Evrensel değerler adına sergilenen vatandaşlık, hatta insanlık tanımı, kültürün fark oluşturan boyutlarının bertaraf edilmesi gereken bozucu bir etkisi olduğunu bile zımnen varsaymıştır. Nitekim, çokkültürlülük gerçeğini toplumsallaşma siyasetinde dikkate almayı öneren yaklaşımların en önemli eleştirel mülahazalarından biri eşitlik düşüncesinin adaletsizliği üzerinde yoğunlaşmak olmuştur.

Eşitlikçilik söylemi modern dünyanın yükselen ruhudur. Bu ruh, geleneksel dünyanın ırksal, etnik, dinsel veya toplumsal hiyerarşik tabakalaşmalarını bertaraf etme iddiasıyla gezinmeye başladığında karşı konulamaz bir haklılığa sahip görünüyordu. Modern dünyanın kurumsal yapısının temelinde yer alan hukuk ve devlet yapılarının en önemli meşruiyet dayanağı, eşitlikçi ideolojinin beslediği evrensel vatandaşlık kavramı olmuştur. Devlet kurumları ve hukuk önünde hiç kimsenin etnik, cinsel, dinsel ve ırksal farkına göre ayrı muamele görmeyecek olmasının bu eşitlik idealini, bu evrensel vatandaşlık idealini yeterince gerçekleştirdiği varsayılmıştır. İlk başlarda eşitlikçilik söyleminin, muhtemelen çağın "yükselen ruhuna" tekabül ettiği için, ciddi bir itirazla karşılaşmamış olduğu söylenebilir. Ancak bir süre sonra insanların eşitleneceği seviyelere veya ölçülere karar veren iradelerin, toplumsal farklılıklar arasından birilerini ayırt etmeden işleyemediği yönünde itirazlar yükselmeye başlamıştır.[1] Eşitliği kuran ilkenin eşitlikçi bir temele dayanmaması toplumsal eşitlikçilik projelerinin hepsine yapışan bir paradoks olmuştur. O yüzden evrensel bir yaygınlıktaki ulus-devlet yapılarının toplumun belli bir unsurunu merkeze alarak diğer insanları bunlara eşitleyen yaklaşımında içerilen "inkar"ın şiddeti, sonraki siyasal gelişmelerin temel güdüleyicisi oldu. Çokkültürcülüğün bir çok düzeyde eşitlikçilik karşıtı bir söylem olarak temayüz etmesi tam da bu eşitlikçilik ruhunun kendi sınırlarına dayanmış olmasından kaynaklanıyor olabilir mi?

---

[1]. George Orwel'ın *Hayvan Çiftliği*'nde domuzların herkesten daha eşit sayıldığı fragmanlar, eşitleyicilerin faydalandığı hiyerarşilerin modern dünyada nasıl çıktığının karikatür temsilini veriyor. Tabii ki, pratikte vatandaşı tanımlayan yasaların gözettikleri seviyelerin etnosentrik doğası her zaman bu kadar açık vermeyebilir. Orwel'in kitabı, eşitlikçi ideolojilerin modern devlet pratikleri içindeki bu büyük çelişkisine yöneltilmiş klasik eleştirilerden biridir (Orwel, tarihsiz).

İmparatorluk ve Çokkültürlülük

Kültürel farklılık, kültürel çoğulculuk gibi ifade biçimleriyle sayısız makale, kitap ve yazının konusu olarak, artık inkar edilmez bir gerçek olarak söz edilen çokkültürlülük dünyanın ne ölçüde yeni bir gerçekliğidir? Kuşkusuz, eskiden beri insan toplumlarının büyük bir çoğunluğu, bugün gündeme geliş biçimiyle bile çok kültürlü bir karakter taşımıştır. Bu anlamda bugün çok kültürlülükten bahsetmemizi gerektiren çok özel bir durum yaşıyor sayılmayabiliriz. İnsan toplumları toplu göçler, savaşlar ve benzer sebeplerle sayısız hareketlilikler yaşadıkları sürece kaynaşmış ve farklı kültürlerin bir arada yaşadıkları çeşitli toplumsal kompozisyonlar oluşturmuşlardır. Çokkültürcülük bağlamında kayda değer olan, bütün bu toplumların bu kültürel farklılaşma sorunuyla nasıl baş etmiş olduklarıdır. Bu konuda genellikle devletlerin önünde iki büyük seçenek olmuştur. Bugün büyük bir şâşaayla bahsedildiğinde bile bu sorunla baş etmek için başka bir yol öneriliyor değildir: Devletler genellikle ya hakim grup içinde diğer farklılıkları giderici, asimile edici bir program izlemişlerdir veya toplumsal farklılıkları bir gerçek olarak kabullenip bunları tanımışlardır. İkinci tutum genellikle bütün imparatorlukların takip ettiği bir yol olmuştur. Başlıbaşına bu bile gösterir ki çokkültürcülüğü tanıyan bir siyaset ile imparatorluk olmak arasında her zaman tarihsel bir yakınlık olmuştur. Tekkültürcü asimilasyon siyasetleri genellikle küçültücü bir işlev görmüştür. Sasanî, Bizans, Emevî-Abbasî, Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarının toplumsal farklılıkları kabullenen bir tutum içinde olmaları, herhangi birinin insan haklarıyla ilgili özel bir meziyetinden önce, imparatorluk ufkunun öğrettiği bir tarz olmuştur. Farklılıkları nihaî anlamda gideremeyeceğinin farkında olan imparatorlukların gerçekçiliklerinin bir sonucu olarak sergilenmiş olan çokkültürlülüğün, yine de, farklı gruplar arasındaki eşit katılımlı bir ilişkisi anlamına gelmediğini de vurgulamak gerekiyor. Çokkültürcülük, hemen her imparatorluğun içinde hakim ve kurucu unsur olmuştur ve bu unsur kültürlerin eşit olarak bir toplumsal yapı içinde bir arada yaşamalarının önünde bir engel oluşturmuştur. Bu açıdan imparatorlukların çokkültürlülük gerçeğiyle baş etme yollarından önce, baş edemedikleri çok kültürlülüğü tanımak zorunda oldukları da söylenebilir.

Yine de bütün imparatorlukların bütün topraklarda sergiledikleri tutumun da aynı olmadığını hatırlatmak gerekiyor. İnsanları hakim bir dine veya bir etnik özelliğe dönüştürme arayışında olan imparatorluklar olduğu gibi, farkı özellikleri korumaya çalışmış olan imparatorluklar da olmuştur. Hindistan'ın bazı bölgelerinde kast sisteminin korunması için toplumsal asimilasyon hiç bir şekilde akla gelmeyen bir teknik olmuştur (Lapidus, 1988: 437 vd.). Abbasî imparatorluğunun hüküm sürdüğü esnada bir yan-

dan İslâm tebliğinin dinsel motivasyonları dolayısıyla insanların Müslüman olmalarına yönelik bir isteğin belirlediği pratikler varken, bir yandan da cizye gelirlerinin düşmesinin yarattığı bir kaygıyla İslâm'a girişlerin fazla teşvik edilmediği dönemler ve bölgeler de olmuştur. Osmanlı imparatorluğunun da Anadolu'da ve Kuzey Afrika'daki halkların Müslümanlaştırılması için gösterdiği iştiyakı Balkanlar'da fethedip toplumsal sistemini yerleştirdiği bölgelerde özellikle göstermemiş olduğu biliniyor. Türk yerleşiminin Anadolu'da olduğu ölçüde Balkanlar'da gerçekleşmemiş olması bunun görünür sebeplerinden biri olmuşsa da, Osmanlı imparatorluğu Balkanlar'da siyaseten Hıristiyanları himaye etmiştir. Buna mukabil Konstantinopol'ün fethine kadar rakip Bizans imparatorluğuyla özdeşleşmiş olan Anadolu'daki kiliseler yıkılıp bastırılmıştır. Fetihten sonra Balkanlardaki Ortodoks kilisesi yeniden örgütlenmiş, yargılama hakkı ve mülkiyetleri itibariyle Hıristiyan cemaatleri korumasına izin verilmiştir (Lapidus, 1988: 308).

Konuyu Osmanlı toplum yapısının kültürel siyaseti etrafında daha fazla dolandırmadan, buradan çıkan kısa sonucu belirtmekte fayda vardır: Bir imparatorluk olarak Osmanlı imparatorluğu içinde bile hiç bir zaman devletin belli bir kültürel türdeşlik arayışından vazgeçmemiş olması bir yana, Müslümanlaştırma yönünde bir asimilasyon siyaseti uyguladığı yerlerde bile bu, bir tekkültürlüleşme siyasetiyle aynı özelliklere sahip olarak işlememiştir. Osmanlı devleti, Müslümanlaşmalarını gözettiği gruplar üzerinde bile dinden başka konularda kolay kolay bir tekkültürlüleştirme yoluna gitmemiştir. Bunu ister bir imparatorluk rasyonelliğinin bir gereği olarak isterse de dinî ilkelerin bir gereği olarak yapmış olsun, bu siyaset Osmanlı toplum yapısının çokkültürlü bir niteliğinin oturmasında önemli bir etken olmuştur.[2]

Kaldı ki Osmanlı'nın Müslümanlaştırma yönünde işleyen kendi misyon tanımlamaları (ilayi kelimetullah) değişik dinlere mensup insanların

---

[2]. Çok kültürlülük söyleminin Hegelyen anlamda "çağın yükselen ruhu" olduğu günümüzde, bir çeşit retrospektif okuma olarak bir Osmanlı aklaması olarak anlaşılabilecek bu değiniye konu bilginin, yükselen ruhun eşitlikçi olduğu dönemlerde negatif bir boyut olarak daha fazla vurgulandığını söylemek gerekiyor. Genelde İslâm dünyasına, özelde Osmanlı imparatorluğuna atfedilen "mozaik toplum" tiplemesi, oryantalist söylem içinde İslâm toplumlarının türdeş ve tek kültürlü bir toplum üretme konusundaki tarihsel zaaflarına gönderme yapmak üzere negatif yüklemelerle kullanılmıştır. İslam'ın hakim olduğu yerlerde farklılığı gidermemiş olmasının, bu bölgelerin uzun yıllar bir dizi farklılığı muhafaza etmeye devam etmesinin İslam kültürünün başat ve türdeşleştirici bir kültür üretme konusunda yetersiz kalmasıyla açıklamaya çalışmak, nasıl anlaşılabilir? Bu yaklaşımın çok bilimsel bir tez gibi dillendirilebildiği batı dünyasının tarihinde onca katliam, onca soykırım, onca tehciri aklamaya yeer mi bu yaklaşım? Bu konudaki tartışmaların bir özeti için bkz. Kureşi, Olsun, Hüseyin, 19; Turner, 1978.

dinsel özgürlüklerini inkar eden, onları yoksayan bir temelde işlememiştir. Yine Lapidus'un hayretle kaydettiği bilgilere göre, Osmanlı döneminde Anadolu'nun Müsllümanlaşmasını sağlayan ihtida hareketlerinin dinamiklerinin bir çok imparatorluktaki mukabillerine nazaran çok farklıdır. Örneğin Avrupa tarihinde yüzyıl ve otuz yıl savaşları olarak bilinen ve bütün Avrupa'yı etkisi altına alan din savaşları basitçe bir türdeşleştirme kültürünün köklerini sergilemesi açısından çok ilginçtir. Bir şehre veya bir ülkeye hakim olan bir mezhebin diğer dinlere veya mezheplere hayat hakkı tanımaksızın uyguladığı sâfileştirme girişimleri tam da bu köklerle ilgilidir. Toplumdaki her türlü yabancılık bir ilahi plana göre yürütülmesi gereken şehir hayatının kutsallığını tehdit edicidir. Hıristiyan tanrı krallığı düşüncesinin değişik dönemlerdeki ifadelerinden biri olarak tasavvur edilen "tanrı şehri" Avrupalıların (kelimenin lafzi anlamıyla) püriten hijyen tecessüsüsünü temellendirmiştir. Bu kültür altında bir ülkenin din değiştirmesi, çoğu zaman o ülkenin sakinlerinin bir dinden bir dine barışçıl süreçler eşliğindeki bir geçişini ifade etmez. Aksine bu tür dönüşümlere topyekün sürgünlerin, yer yer soykırımların, toplu katliamların eşlik etmesi neredeyse mantıksal bir zorunluluk olarak algılanır. O yüzden İslam tarihinde Müslüman olmayan ülkelerin fetihlerin öncesinde veya arkasında aşamalı olarak ve sürekli ilerleyerek Müslümanlaşmasına bu tür süreçlerin eşlik etmiş olmasının beklenmesi bu mantığı kuran tecrübelerin bir telkini sonucu olmuştur. Daha önce Müslüman olmayan yerler bu kadar zamanda Müslüman olmuşlarsa mutlaka tarih içinde zorlama sonucu Müslümanlaştırma hareketleri aranmalıdır. Oysa ne Osmanlı zamanında ne de Emevi, Abbasi veya Selçuklu zamanlarında kitlesel ihtida hareketlerine bu tür şiddet olayları eşlik etmiş değildir. Avrupa tarihyazıcılarının İslam'ın yayılma dalgalarına simgesel olarak yakıştırdıkları "kılıç", esasen İslam'ı zorla kabul ettirmekten ziyade Müslüman devletlerin siyasal nüfuzlarını yaymak üzere kullanılmıştır. Onun dışında Müslümanlar yönettikleri ülkelerin büyük çoğunluğunda çok uzun süre azınlık olarak kalmışlardır. Azınlık oldukları halde yönetimi ellerinde bulundurma imtiyazı büyük ölçüde farklı kültürler, dinler ve etnik unsurlar arasında "rıza" üretmekteki başarılarından kaynaklanmıştır. Bu rızayı üretme konusunda Müslümanlardan daha başarılı bir milletin çıkmamış olduğunu söylemek abartı olmaz.

Kuşkusuz rıza üretimi ile eşitlik her zaman birbirlerini zorunlu olarak gerektirmez. Çoğu zaman belli bir siyasi veya kültürel kompozisyona dahil olan bir etnik, dinsel veya kültürel grubun, aksi taktirde daha kötü olabileceğini düşündüğü şartlara, mevcut şartlar altında dahil olmayı daha makul görmesi sonucu sağlanabilen bir katılım şeklinde de gerçekleşebilir. Marshall Hodgson'un İslam toplumlarına yakıştırdığı "içlemecilik" İs-

lam'ın dışlayarak değil içine alarak, temellük ederek, kendisinden bir parça kılarak yayılan doğasına gönderme yapar. Hodgson'un argümanına atıfta bulunan Şennur Özdemir genelde *Doğulu* özelde *Müslüman habitus*un 'öz'ünü oluşturan' şeyin "tam da ayırmaksızın herşeyi içerebildiği için kendisi kalabilmesini sağlayan bir tür eklektisizm olduğunu kaydeder. Buna karşılık "*batıyı* sembolize eden 'öz', 'dışlayıcı ve parçalı' olduğundan, bu dinamik 'eklemlenme' sürecinden 'yara alarak' çıkmak durumunda kalmaktadır" (Özdemir, 2004: 867).

Hodgson'un İslam dünyasıyla ilgili tasvirlerinde İslam medeniyetinin, Müslüman olmasalar bile, gayr-ı müslim unsurları bile İslam medeniyetinin bir parçası kılan genişliğine güçlü vurgular vardır. Müslüman hakimiyeti altında yaşayan gayr-ı müslimlerin mimariye, edebiyata, sanata, şehirleşmeye, teknolojiye yaptıkları katkılar topyekun İslaml medeniyetinin genel kompozisyonunu zenginleştirici bir katkı sayılmıştır. Aslında hakim oldukları bölgelerin önemli bir kısmında azınlık durumunda olan Müslümanların, bu azınlık konumlarına rağmen çok farklı bir kültürel malzemeler yığınından bir medeniyet kompozisyonu üretebilme kabiliyeti, mümkün başka kültürlere karşı olabilecek en adaletli, en müsamahakâr bir velayete ehliyetlerini ispatlayan bir durum olmuştur. Bugünün dünyasının çokkültürlük gerçeğiyle uyumlu bir siyasal düzen arayışının henüz yakalayamadığı bir velayet ehliyetidir bu. Ne Endülüs ne Abbasi ne Osmanlı'nın dünyasında farklı dinlere veya kültürlere mensup olanların başat kültüre veya toplumsallığı "entegre" edilmesi o insanlarla bir arada yaşamanın ön koşulu olarak düşünülmemiştir. Yahudilerin, örneğin, tarih boyunca dinlerini özgürce yaşayabildikleri tek ortam Müslümanların vesayeti altındaki ortamlar olmuştur. Kudüs'ten kovulduktan sonra tarih boyunca her seferinde sadece Müslümanların himayesinde girebilmişlerdir. Üstelik bu giriş Yahudilerin başka dinlere karşı imtiyazlı kılınma şartına da bağlı olmamış, aksine diğer dinlerin faydalanabildiği haklardan faydalanmaları yeterli olmuştur.

Ünlü Sloven felsefeci Slavoc Zizek 11 Eylül'ün hemen akabinde İslam'a eşlik eden şiddet içerikli imajların karşısında ilginç bir yazı yazdı. Avrupa'nın dinlerle veya farklı kültürlerle ilgili tarihinin, sicilinin Müslümanlarınkine kıyasla çok daha kötü olduğunu söyleyen Zizek, bugün dünyanın sıcak çatışma durumunda olan bir çok bölgesinin eskiden Müslümanların hakim veya yönetici oldukları yerlere denk düşmesinin yaygın açıklama biçimlerine itiraz eder. Mevcut açıklamalar Osmanlı'nın uyumlu bir toplum yaratma konusundaki kabiliyetsizliğine vurgu yaparken, Zizek, aksine Osmanlı'nın çok farklı etnisite veya dinleri, bir arada birini diğerine kırdırmadan veya birini diğerine tercih edip yok etmeden, razı ederek, yönetebilme kabiliyetlerine odaklanmanın daha doğru olacağını söyler.

Osmanlı'nın değil de başka ülkelerin yönetmiş oldukları yerde bugün en azından dini ve etnik temellere dayalı kavgalar yok, çünkü oraları daha önce kim yönetmişse bütün farkları giderecek şekilde bir türdeşleştirme yoluna gitmiştir (Zizek, 2002). Bu ise Müslümanların yapmadığı bir şeydir. Bu da bugün Osmanlı veya diğer Müslüman toplumların bakiyesi durumunda olan yerlerdeki farklılıkların, modern, batılı, milliyetçi değerlerin etkisiyle hatırlanmasını, keşfedilmesini ve bir çatışma gerekçesi sayılmasını sağlamaktadır.

Eşitliğin Sınırlarında Çokkültürcülük

Kültürler arasındaki eşitlik sorununu ele almak için işe, çokkültürlülüğün yeni bir gerçekmiş gibi dikkatimizi çekiyor olmasındaki tuhaflığı açıklayarak başlamak gerekiyor. Aydınlanmanın evrenselci siyasal söylemi, yürürlükte olduğu iki yüzyıldır her yanıyla tektipleşmeyi terfî ettiren bir yaklaşımı, küresel çaptaki toplumsallaşma biçimleriyle ifade etmektedir. Çerçevesi vatandaşlık mefhumuyla çizilen bu eşitlikçi söylem, uzun süre itiraz edilmesi zor, söylemsel yaptırımı ağır[3] bir haklılık temeline oturmuş, haklılığını büyük ölçüde pozitif kurucu ilkelere dayanmasından almıştır. İnsanlara dil, din, renk ve cinsiyete göre farklı ve ayrımcı yaklaşan bir siyasal uygulamanın ızdırap verici tarihine karşı eşitlikçi itirazın, çağın yükselen ruhu olarak bu meydan okumasının gücü inkar edilemez. Fransız devrimiyle birlikte ilan edilen yeni siyasal konsept, geleneksel toplumun soya, ırka ve cinsiyete dayalı tabakalaşmasına karşı vatandaşlık kavramını öne sürerek insanlık onuru adına ileri bir adım kaydetmiştir. Bu adımın atıldığı toplumsal yapının kendisine büyük bir haklılık kazandırdığında kuşku yok. Bu haklılığın hak ettiğinden fazlasını da muzaffer olmanın kazandırdığı avantajlarla tahsil etmiş olması da ayrı bir gerçek. Ayrıca, insanlar arasında eşit muameleyi hedefleyen bu yeni evrensel vatandaşlık statüsünün muhtevası, evrensel olmayan siyasal öznelerce tayin edilmiştir. Esasen bu durum sadece vatandaşlık statüsünün Fransa'daki veya şu veya buradaki belirli bir tanımında geçerli bir kusur olmamıştır. Eşitlik ideolojisinin meşrulaştırıcı unsuru olduğu Ulus-devlet projesinin hayata geçirildiği her yerde, millet kavramının, bir toprak parçası üzerindeki sayısız kültürel unsuru hakim bir unsur lehine tesviye etmeye dayandığı görüldü.

---

[3]. Söylemsel yaptırım ifadesini Foucault'nun doğruluk rejimleriyle ilgili mütalaalarına dayandırarak öneriyorum. Bir söylemin gerçekleştirimine karşı direnmenin yaptırımı doğruluk rejiminin dışında kalmaktır. Rejim her tarafı kaplamışsa, onun dışında kalmanın pratikte bedeli o ölçüde ağır olmaktadır. Foucault'nun doğruluk rejimleriyle ilgili analizlerinin yer aldığı örnek metinlerden biri için bkz. Foucault, 1986.

Devletin eşit muamelesini celbetmek, millet kavramının doğası gereği, ancak bazı kültürel unsurlardan feragat edebilme şartına bağlanınca, eşitlik ideali, temelinden en derin yarayı almış oldu. Bu mantık üzerinden gidildiğinde vatandaşlık kavramına veya tek kültürlülük bağlamında eşitlikçiliğe yapılan itirazın mutlak anlamda eşitliğe itiraz olmaktan ziyade eşitlik idealinin kaba uygulanışına bir itiraz olduğu görülür. Bu durumda bir çok ifade biçimi itibariyle eşitlik karşıtı bir söyleme dönüşen çok kültürcülüğün aslında eşitliğin gerçekleştirilmesinin daha ince stratejilerine talip olduğunu görebiliriz. Bu stratejiler, farkların tanınması ve bu farkların gözetilmesi üzerinden gerçekleştirilebilecek bir eşitlik idealine gönderme yaparlar.

Nitekim Stuart Hall'un da İngiliz çokkültürcülüğü bağlamında çerçevesini çizdiği üzere, günümüzde şekillenen biçimiyle çokkültürcülüğün iki farklı talebi içerdiğini görmek gerekiyor: Bir yandan ayırımcılığa karşı etnik, cinsel ve dinsel eşitlik ve adalet talebi, diğer yandan, belli bir kültürel biçimin merkezîliği etrafında evrenselleştirilen bir eşitlikçiliğe karşı farklılığını kabul ettirip tanıtma talebi (Hall, 2000: 225). Dolayısıyla eşitliğe itiraz, ilk bakıştakinin aksine, radikal anlamda bir eşitlik talebinden başka bir anlam ifade etmiyor olabilir. Buna rağmen çokkültürcülüğe karşı çıkanlar da, güçlerini hâlâ önemli ölçüde bir geçerliliği olan eşitlikçi ideolojiye dayanarak hasımlarının kasıtlarını kalabalığa getirebilmeye borçlu olmaktadırlar. Bunlar, eşit muamelenin inkâr edilmez değerine karşı farklı muameleyi istemenin irrasyonel boyutuna dikkat çekmektedirler. İyi de, durum gerçekten bu şekilde özetlenebilir mi? Yani gerçekten de vatandaşlar arasında eşitliği sağlamayı taahhüt eden bir siyasal yapıda "farklı muamele"ye talip olmanın rasyonalitesi nedir? Farklılığının tanınması talebi neden zorunlu olarak "ayrımcı bir muamele"ye talip olmak olarak anlaşılmalıdır? Genellikle bu tarz bir görüntüye sahip olan çokkültürcü siyasal talepler, bu açıdan evrensel vatandaşlık mefhumunun sağladığından daha ileri bir siyasal öneri getirebilmekte midirler?

Bunları anlayabilmek için günümüzde şekillenen itibariyle çokkültürlülük pratiklerine ve çokkültürcü tartışmalara bir göz atmak gerekiyor. Ancak, buna bakarken küreselleşme ve küresel metalaşma sürecinin orta yerinde kültürün ne anlama geldiğiyle ilgili sorunun çokkültürcülüğün imkânıyla ilgili tartışmaları öncelemeye yüz tuttuğu konusnuda bizi uyaran toplumsal gelişmelere kayıtsız kalmamamız gerektiğini hatırlamakta fayda vardır. Her birinin kendi ömür seyri içerisindeki durumu ne olursa olsun, ulus-devletler içinde varoluş veya Charles Taylor'un deyimiyle "tanınma siyaseti" (Taylor, 1995: 249), Iris M. Young'ın deyimiyle "farklılık siyaseti" (Young, 1995: 199) güden kültürler, daha küresel bir gerçeklik içerisinde bu siyaseti ne ölçüde başarabilirler? Ayrı-

ca, sürekli bir değişim ve oluşum süreci içerisinde olan kültürel yapıların farklarına dayalı bir siyasal yapı talebi kültürlere özcü bir tanım yüklemeyi zorunlu kılmaz mı?

Çeşitlenen Çokkültürlülükler

Türkiye:Mozaikten Mermere Millet İmgeleri

Türkiye gibi, ulus devlet yapısını türdeş bir millet tanımına dayandırmış olan ülkelerde çokkültürcülük tartışması kendine özgü bir seyir izleyerek şekillenmiştir. Bilindiği gibi Türkiye'de millet tanım misâk-ı millî sınırlarında kalan herkesin Türk olduğu varsayımına dayandırılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu kavram ciddi ırksal yüklemelerle beraber kullanılmışsa da, nihâî ve anayasal anlamda Türklük ırksal olmaktan ziyade bir çeşit teritoryal vatandaşlık kavramı olarak geliştirilmeye çalışılmıştır. Kavramın Lozan mütarekesiyle birlikte içine giren zorunlu unsurun İslâmlık bağı olduğu, bu nedenle de Kürtlüğün bu kavramın muhtevasından dışlanmadığı söylenebilir. Bundan dolayıdır ki, Türkiye'de azınlıklar kapsamına "Müslüman oldukları için" Kürtler girmezken, Türk olduğu halde başka bir dine mensup olan bir çok unsur girebilmiştir. Türklüğün Cumhuriyetin kuruluşunda kazandığı bu içerik, değişik dönemlerde değişik siyasal tutumlar yüzünden farklı müdahalelere, farklı işlemelere konu olmuşsa da, genellikle ifade edilmeyen dinsel bağ hep belirleyici olarak kalmıştır. Nitekim çokkültürlülük tartışmasının ilk çağrışımı, yaşanan 15 yıllık çatışmanın da doğal sonucu olarak hep Kürt sorunu ve bunun uyandırdığı bütünlükçü duyarlılıklar olmaktadır.[4] Çokkültürlülük ve bunun siyasal sonuçlarıyla igili tartışmanın hep bu hassas alanda karşılandığı Türkiye'de bu yüzden ciddi bir mesafe kat edilememektedir. Oysa, çokkültürlülük çok daha geniş ve çok daha açık-uçlu bir siyasal proje olarak tartışıldığında, önümüzdeki tek kültürel eksenin Türklük-Kürtlük ekseni olmadığı, bunun çok daha kapsamlı bir demokratik açılımın uygun bir zemini olduğu görülebilir. Türkiye'de farklı kültür denildiğinde akla gelen, Kürtler, Çerkezler, Lazlar, Zazalar gibi etnik unsurlar kadar, Aleviler, Sünniler, Nakşibendîler ve cemaatler gibi dinsel ve mezhebsel unsur-

[4]Doğrusu çokkültürlülük tartışmasının böylesi bir bölünme tehdidi veya kaygısı altında karşılanması, 900 yıllık Selçuklu ve Osmanlı tecrübesinin doğal varisi durumundaki bir ülke için gerçek anlamda bir talihsizliktir. Bu tecrübe bugünün modern veya postmodern ülkeleriyle karşılaştırıldığında bile çok daha ileri ve özgüvenli bir manzara arz ediyor. Bölünme korkusu açıkça yönetilen halklar nezdinde bir rıza ve sadakat üretiminde ciddi bir özgüven eksikliğine, bir küçülmeye işaret eden trajik bir durumdur.

lar veya Masonlar, çevreciler gibi daha modern örgütlenmeler etrafındaki alt-kültürel oluşumların her biri kendini ifade etmenin, kendini tanıtmanın yollarını arıyor. Bunların her birinin siyasî ve toplumsal hayattaki varoluş mücadelelerini çokkültürcülük sorunu kapsamında görmek konuyu biraz basitleştirmek olabilir. Doğrusu, bütün bu unsurların yer aldıkları toplumsal ve siyasal özne konumları, demokratik süreçlerin seyrine daya uygun düşüyor. Buradaki uyum sorununu ortaya çıkaran, bütün bu unsurların bir bakıma birbirinin üstüne binen öznel konumlarıdır. Yani çokkültürlülük havzası içinde aynı anda bir çok kültürel aidiyetin bir grupta veya bir bireyde temsil edilmesi sözkonusu olabilmektedir. Örneğin, İslâmî bir kültürel farkta bulunan bir insan Türklük, Kürtlük, Çerkezlik veya Lazlığın oluşturabildiği farklara sahip olabildiği gibi Alevîlik veya Nakşibendilik, hatta feministlik farkını da iddia edebilmektedir. Önce kadın olarak tanınmak isteyen feministlere karşı, sınıfsal konumlarını hatırlatan söylemin daha haksız olduğunu iddia etmenin dayanağı nedir? Bir çok yerde olduğu gibi Türkiye'de de söylemin kurucu rolünün önemi atlandığı taktirde kültürel fark olarak gösterilen hiç bir özellik sınırı daha fazla belirginleştirmiyor, aksine daha da muğlaklaştırıyor. Çünkü kültürler, bir dereceye kadar milletler gibi doğal bir mesnede sahip olmaktan ziyade söylemsel bir mesnede dayanmaktadır. Tabi söylemsel bir mahiyete sahip olmaları gerçekten de kültürlerin var olmadığı anlamına gelmiyor, sonuçta kültürler şu veya bu sürecin bir sonucu olarak siyasal arenadaki yerlerini alırlar. Sonuçta belli bir grubun kendini bir kültürel beden olarak var etme iddiasını ve iradesini içerir. Kendi tanımı konusundaki inisiyatife talip olmak Charles Taylor'un bahsettiği anlamda bir "tanınma siyaseti" izlemek, bir cemaat olarak varolma sürecinin tabiatı gereğidir.[5] Yalnız burada

[5]. Tanınma siyasetinde kendini kendi istediği gibi tanımlama üzerindeki ısrar, tanımlama sürecine dahil olan iktidar ilişkilerinden dolayı son derece makul bir istektir. Tanımlayan, belirlemiş de oluyor. Belirleyen de muktedir olur. Kendi kaderini tayin kendini tanımlama hakkı üzerindeki mücadeleyle başlar. Sömürüye her zaman eşlik eden, bir tanımlama imtiyazı olmuştur. Ancak, bu hakkın tarih boyunca olduğu gibi bugün de ne kadar her isteyenin elde edebildiği bir şey olduğu tartışılır. Denilebilir ki, tarihte çok az insan grubu veya kültür kendini kendi istediği şekilde tanıtabilmiştir. Genellikle gruplara isimler başkaları tarafından ve başkalarının yüklemeleriyle verilir. Hıristiyanlık ismi bile bir aşağılama kastıyla Nasıralılar olarak tanınmak isteyenlere verilmiştir. Mutezile, İslâm'da ana akım gruptan "ayrılma" gibi bir negatif yüklemeyle muhalifleri tarafından verilmiş bir isimdir. Başka türlü tanınmayı arzu edebilecek olan bu grubun üyeleri bile zamanla bunu benimsemişlerdir. Bugün bir çok grup ne kadar başka türlü tanınma isteğinde olsa, ne kadar çaresiz bir direniş sergilese bile -güncel bir örnek olarak Fazilet Partisi'nin kapanmasının akabinde kurulan iki partinin üyeleri de kendilerinin ne kadar gelenekçi veya yenilikçi olmadıklarını iddia ettilerse de - bir ölçüde kendilerine atfedilen tanımlamalara razı olmak zorunda kalmakta ve kuşkusuz bu tanımlamanın muhtevasına uygun davranışlara da sürecin tabiatı gereği zorlanmaktadır. Zaten tanımlama veya isimlendirme nötr olamaz, gerçekliği oluşturu-

gizlenen sorun, bu kültürel farkı iddia edebilen, tanıma ve tanınma sürecine dahil olan iktidar ilişkilerinin farkına varabilen bir entelektüel söyleme sahip olmayanların sergiledikleri kültürün ne olacağı sorunudur. Zira kültürün tabiatında varolan doğallığa sahip olanların genellikle dile getirmelerine pek alışık olmadığımız bir sorundur çokkültürcülük sorunu. Bu da çokkültürcülük sorununun dayandığı kültür tanımının görünenden daha fazla tartışma içermesine ve anlaşmazlığa konu olmasına yol açmaktadır. Aşağıda bu soruna tekrar döneceğiz. Şimdilik Türkiye'den başlayarak, çokkültürcülük sorununun değişik ülkelerde nasıl çeşitlendiğine bir bakalım.

Türkiye'de çokkültürcülüğün tartışıldığı bağlam, ülkenin bölünmez bütünlüğüne tehdit oluşturan "bölücü terör" ile, ülkeyi geriye götürmeye kasteden irticaî hareketler konseptlerinin ufukları içinde belirlenmektedir. Her iki tehdit konsepti ve bu konseptlerin tepki verdiği tehditler, kültür kavramı hakkında derinlemesine herhangi bir analizin yapılabilmesini gerçekten de zorlaştırmaktadır. Kurucu ideolojisi itibariyle İslâmî bir mirastan devraldığı "tevhidçi" reflekslerle, modern-ulus devletinin alımlı değerlerinden olan tekçiliğinin uyumuyla şekillenen üniter ideoloji, farklılığın her çeşidini tehdit olarak karşılayan bir bünyeyi özenle işlemiştir. Fiîlî gerçekliği itibariyle mozaik bir yapı arz eden ülke, hukuken bir mermer pürüzsüzlüğü esasında, tedrisatın, siyasetin, ülkenin ve ideolojinin tevhidini hedeflemiştir. Ancak bu tevhidin Türkiye gibi Osmanlı bakiyesi ve Osmanlı'nın bütün mozaik dokusunun bir numunesini oluşturan Misak-ı Millî içerisindeki ifadesi kolay olmamıştır. Soner Çağaptay'ın tespit ettiği gibi, oluşum döneminde, Türk Milletinin birbirinden ayırt edilebilecek üç çeşit tanımı gelişmiştir. Birincisi yukarıda belirttiğimiz gibi 1924 Anayasası'nda geçen şekliyle teritoryal, yani Türkiye'de yaşayan herkesi Türk sayan ve farklılıkları görmezden gelen tanımdır. Bu tanımın içinde etnik kökenine bakılmaksızın herkes eşit Türk vatandaşıdır. İkinci tanımda ise Türkiye'de yaşayıp da Müslüman olan herkesin Türk sayılmasını sağlayan tanım olmuştur. Bu tanımda, bugün Batılı ülkelerce azınlık olarak görülmeye çalışılan ve kendileri arasında da bu görüşe kayda değer bir taraftar kitlesi bulan Kürtler, azınlık sayılmadan, Türklerin faydalandığı bütün haklardan eşit olarak yararlandırılacağı öngörülmektedir. Tedavül değeri çok yüksek olmuş olan bu tanımın dahili sorunu, bütün Türklerin Müslüman olmalarına karşılık bütün Müslümanların Türkçe konuşmuyor olma-

---

cu-kurucu bir etkisinden hiç bir zaman kaçınılamaz. Kuşkusuz bu durum tanınma siyasetinin beyhude bir çaba olduğunu, siz kendinizi nasıl tanımlamak isterseniz, başkalarının sizi kendi istedikleri gibi tanımlayacakları anlamına gelmez. Adı üstünde bu bir tanınma siyasetidir. Siyaset kendi taleplerinizin muhalifi olanlara karşı meşrû kulvarda belli uzlaşmalarla etkili sonuç alma sanatı değil midir?.

ları gerçeği olmuştur (Çağaptay, 2001). Çağaptay'ın işaret ettiği üçüncü tanım, "Yüksek Kemalizm" dediği ideolojinin pratiği içinde temayüz eden ve etno-dinsel bir karakterden dolayı daha dar bir kapsamı olan bir tanımdır. Her şeyden önce sadece etnik olarak Türk olanları Türk sayan bu yaklaşım Türk olmayanları da kendi içlerinde Müslüman ve Müslüman olmayanlar diye ayırarak bütün bunlar arasında bir hiyerarşiyi geçerli kılmaya çalışmıştır. Türk milliyetçiliği tavır olarak etnik bakımdan akraba sayılan Ermenilerle Kürtler arasında radikal bir ayırım yaptığını ve Kürtleri Türklerin bir kolu saymak sûretiyle onları Türkleştirmeye çalışmasını göz önünde bulunduralım. Aslında Kürtlerin Türklüğü için başvurulan argümanlar ve malzemeler aynı anda Ermeniler için de uygulanabilir miydi? Çağaptay'ın yazısında Ermeniler için bu işlemi yapmayı engelleyen, Türklüğün *sine qua non*u olan İslâm'ın eksikliğidir.[6]

Bununla birlikte devletin resmî uygulamalarının hep bir tevhidi hedefledikleri kaydedilmeden geçilemez. Bu hedefin ne kadar gerçekleşmiş olabildiği ayrı bir konudur, ancak günümüzde muhtemel bir çokkültürcülük tartışmasının merkezinde yer alan Kürt özelindeki sorunun her iki taraf açısından ifadesi şöyle gelişmiştir: Türk vatandaşlığı kavramı sayesinde Türkiye sınırları içinde yaşayan herkese anayasal eşitlik uygulamayı vaad eden bir siyasal pratik orta yerde dururken, kendi dilsel veya etnik farklılığını ileri sürmek, son kertede uygulamada bir ayrıma tâbî tutulmayı da talep etmekten başka bir işe yaramamıştır. Türkiye cumhuriyetinin başına kuruluşundan itibaren Kürt olduğu söylenen en az iki kişi (İsmet İnönü, Turgut Özal), Arnavut kökenli olduğu söylenen bir kişinin (Kenan Evren) gelebilmiş olması gerçeği, vatandaşlık statüsünün içerdiği iddianın samimiyetine delil olarak bile gösterilebilir. Ancak, farklı kökenlere sahip insanların bu mevkilere gelişinin ancak kendi kökenlerini inkâr etmeleri sayesinde mümkün olabilmiş olması, Kürt milliyetçiliğinin, Kürtlüğün tanınma talebine eşlik eden söylemin, temel vurgusudur. Pratikte şu ana kadar "münferit" uygulamaların dışında Kürtlere yönelik bir ayrımcılık olmadığı halde, PKK'nın Güneydoğu'daki silahlı eylemlerine eşlik eden propagandaları ve bunun özellikle İç Anadolu'daki halk üzerinde işlenen etkisi uyarınca, Kürtler Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde eşit haklara

---

[6]. Çağaptay'a göre Yüksek Kemalizm Türklük için üç içiçe halka üretmiştir. Dışsal teritoryal halka, ortada dinsel halka ve içte de etnik bir halka. Genelde düşünüldüğü gibi ona göre de ancak bu içerdeki halkaya mensup olanlar devlete yakınlaşabilirler. Oysa bu durum Cumhuriyetin kuruluşundan beri Türk devletinin değişik kademlerinde yer almış, Türk olmayan sayısız unsurlar göz önünde bulundurulduğunda, çok geçerli bir tez olmuyor. En basitinden bugün taze taze yaşamakta olduğumuz Sabataylık tartışması, Türk milliyetçiliğinin söylemsel düzeydeki "saflık" iddiasına rağmen pratikte sadece etnik bir karışıklığa değil aynı zamanda dinsel bir karışıklığa da pek kapalı olmadığını göstermektedir (Çağaptay, 2001).

sahip olmayı hak etmeyen bir "farklı" grup olarak yavaş yavaş kamu imajında şekillenmiş oldular. Böylece teoride eşitlik talebi içeren bir tanınma siyasetinin pratikteki sonucu radikal ayrımcılık olabiliyor.

Aynı durum Türkiye'deki İslâmcı hareket için de söz konusu olmuştur. Ellilerden itibaren şu veya bu şekilde yürütülen İslâmlaşma siyasetinin bir momentinde kurulu sistemin dindar insanların ihtiyaçlarını gözetmediği yönünde bir eleştiri vardır. Oysa bu ihtiyaçların gözetilmesi, aynı zamanda bir "farklılık ilanı ve bir tanı(n)ma siyaseti" içermekteydi. Farklılık iddiası kurulu siyasal irade tarafından "ayrım talebi" olarak anlaşıldı ve en basit dinî pratikler için talep edilen düzenlemeler toplumun dokusunu bozucu olarak anlaşılarak mahkum edildi. Eşitlik talebi anlaşıldığı üzere "ayırımcı bir tedbir" ile bertaraf edildi. İnsanların doğuştan eşit oldukları yüzlerine vurulurken, zımnen, doğdukları gibi kalmanın daha erdemli olduğu yönünde bir naif ahlâkî düstura muhatap kılındılar.

Göze çarpan bir tanınma talebinin Aleviler için de söz konusu olduğu söylenebilir. Aleviler de tanındıkça, hak ettiklerini düşündükleri haklara daha fazla sahip olmak yerine daha fazla ayrıma tâbî tutulduklarını acı bir gerçek olarak öğreniyorlar. Üstelik bu tanınma hakim siyasî iradenin gözetiminde ve onun himayesinde olsa bile durum değişmiyor.

Bununla şunu demeye getiriyoruz: Farklı kültürlere karşı hassasiyet sadece devletin kurup gözetip geliştirdiği bir hassasiyet olmayabiliyor. Türkiye örneğinde yukarıda bahsettiğimiz örneklerde, devletin de genellikle kurucu bir siyaseti olabiliyorsa da, toplumun farklılık talebine verdiği tepki pek farklı olmamaktadır. Bu da genellikle farklılık veya tanınma siyasetlerinin en trajik ânlarından biridir ve sadece Türkiye'ye özgü bir durum da değildir. Çokkültürlülükten söz etmemizi gerektiren bütün ülkelerde, tanınma mücadeleleri, sonuçta başarılı olmuş görünüyorsa da, acı tecrübelerin sonucunda olmuş ve üstelik ancak bir devlet iradesinin hakemliği sonucunda son aşama kaydedilebilmiştir. Aksi taktirde farklılık talepleri bizzat toplumun içinde bir kargaşaya yol açmakta ve, söylemesi gerçekten de hiç hoş değil ama, toplumun huzurunu bozmaktadır. Amerika'da zencilere karşı ayrımcılığa son veren yasa çıkmadan önce bile bu ayrımcılığın fanatik uygulayıcısı ve sürdürücüsü, yine kendi farklılığı üzerindeki vurgusuna sahip halkın kendisiydi. Üstelik bu ayrımcı pratiğin en şiddetli olduğu dönemler yine siyahların eşitlikçi taleplerinin en fazla olduğu zamanlarda olmuştur. Bugün Farrakhan hareketinin Elijah Muhammed'den itibaren sürdürdüğü siyah halkların kültürel haklarının tanınması taleplerinin Müslüman olmayan Amerikalılar arasında en ufak bir sempatiyle karşılandığını söylemek zor.[7]

---

[7]. Amerika'da çokkültürlü toplumsal yapının gelişiminin bir tarihi için bkz. Takaki, 1993.

Kendi farklılığına sürekli vurgu yapan grupların, herkes için eşit erişilirlikteki toplumsal ve siyasal imkânlara ulaşmaktan ziyade kendini toplumun diğer kesimleri için bile "mutlak öteki" olarak kurması en muhtemel sonuçlardan biri olmaktadır. Böyle söylemekle, kültürel tanınma siyasetlerinin yürütüldüğü hareketlerin karşılaştığı şiddetin sorumluluğunu neredeyse tamamen, haklı olarak farklılık siyaseti güdenlere yükleyen bir görüntü çizdiğimizin farkındayım. Oysa bir suç veya suçlu takdiri içinde olmamız gerekmiyor, çokkültürlülük veya kültürel tanınma siyasetlerinin toplumsal mantığını çözmeye, sosyololjik doğasını anlamaya çalışıyoruz. Sara Ahmed, çokkültürlülük söyleminin tedavülde olduğu durumlarda bile farklılık iddialarının bu tarz toplumsal refleksleri nasıl harekete geçirdiğine dikkat çekiyor. Aslında bizim içimizdeki farklılıklardan bahsettiğimizde bile "biz" dediğimiz zamirin içinde tamamen eritilemeyen, tam anlamıyla bizden olmayan bir şeye gönderme yapıyoruz. Bunu genellikle "bütünlükçü", "ulusal birlikçi" söylemlerin içinde sıkça karşılaştığımız "biz" zamirlerinde bolca gözlemleriz. "Bütün farklılıklarımıza rağmen" kaydıyla işaret edilen "biz"ler, kritik ânlarda, bileşenleri arasında kolay yarılacak çatlakları temsil eder. Tanınma siyasetlerinin uygulamaları çoğu kez bu yabancıları da açığa çıkarır. Bir toplumu oluşturan unsurlardan biri kendi farkına vurgu yaptığı zaman, kendi yabancılığına da bir anda mahkum oluverir. Tam da çokkültürlülük bağlamında farklılık siyasetlerinin tezahürleri üzerine yaptığı ilginç analizde, Sara Ahmed, farklılık siyasetinin veya tecrübesinin karşılaştığı bir çeşit yabancı fetişizmine dikkat çekiyor. Dolayısıyla çokkültürcülük, birbiriyle çelişen çifte bir dışlama ve dahil etme süreci içerir: farklı görünümleri bir ulus tarafından tolere edilebilecek yabancılarla, farklılıkları en heterojen ulusların selameti açısından tehlikeli olabilecek, dolayısıyla dışlanacak yabancılar arasında bir ayrım yapmaya çalışır (Ahmed, 2000: 96-97).[8]

Bununla birlikte her türlü tanınma siyasetinin, beraberinde bu tür sorunları getirmesi muhtemel olsa da, bu ihtimal tanınma taleplerinin ne haklılığını yok eder ne de çokkültürlülüğün dayandığı gerekçeleri iptal eder. Aksine siyahların Amerika'da veya Güney Afrika'da veya bir çok

---

[8]. Yabancı korkusu, kültürel farkın ileri sürüldüğü her yerde ortaya çıkan bir tür fobi: xenophobia. İnsanlığın eski zamanlardan bu yana bu konuda modernleşme veya küreselleşme edebiyatlarında varsayılan mesafeyi kat etmiş olduklarını söylemek zor. Anthony Giddens'ın modernleşmeyi bir bakıma yabancı korkusunun giderildiği bir toplumsallaşma biçimi olarak tasvir etmesi yanıltmasın (Giddens, 1994). İnsanların "yabancı"ya karşı korkularının giderildiği yerler hâlâ ancak her türlü koruma garantisinin temin edildiği kamuya açık kalabalık mekanlar olmaktadır. Kültürel farkın ürettiği "yabancılıklar", en azından bu yabancılar "tanıdık" hâle gelinceye kadar veya "yabancı" olanlarla yaşamak başlı başına bir kültür haline gelinceye kadar bir toplumsal korkunun da kaynağı olarak karşılanacaklardır.

toplumsal grubun bir çok yerde karşılaştığı farklı muameleye ve baskıya karşı itirazını bir savunma hakkı olarak hangi iz'an sahibi tebrik etmez? Buradaki savunma hakkına dayalı meşrû retoriklerin dayanacağı farklılık vurgularının kaçınılmaz olarak rutinleşmiş ve bir ölçüde unutulmuş "ötekileşme" sürecini hızlandıracağını görmek zor değildir. Ancak tanınma siyaseti veya mücadeleleri zaten çoğunlukla sancısız, bir tarafın huzurunu kaçıran toplumsal çatışmalardan uzakta gerçekleşmez. Çatışma ihtimali hak talebinin meşruiyetini her zaman riske sokabilir ama haklılığına dokunamaz.

Yabancı görme, tanımama ve bundan kaynaklanan şiddet, çoğu zaman da tanınma talebinde bulunanın değil, tanımayanın kapalılığının ırkçılığının veya etnosentrizminin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu durumda tanınma siyasetinin yarattığı hareketlilik, muhafazakâr ve ölü bir kültüre yapılmış devrimci bir aşı niteliği alabilir. Bunun da gerginlikler ve çatışmalar yaratmaması imkansızdır. Bu durumda tanınma siyaseti, tanınma talep ettiği mercilerin niteliğini göz önünde bulunduran bir siyasetle neye talip olduğunu iyi bilmek ve bunun en uygun temsilinin nasıl olacağı konusunda, adı üzerinde, iyi bir siyaset gütmek durumundadır.

ABD: Toprak Hakkından Doğan Vatandaşlık ve Aksayan Asimilasyon

Tanınma veya farklılık iddialarının söylemsel olarak bu tür bir gerilimi yaratması zorunluluğu büyük ölçüde çokkültürlülük kültürünün gelişmemişliğinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Nitekim farklı toplumlarda, kültürel farklılıkların çok daha kolay tolere edilebildikleri bir gerçek. Çok kültürlülük tartışmalarının model aldığı ve bu tartışmanın en fazla örneklerini bulabildiği ülkelerin başında olan ABD, oluşum şekli itibariyle dünyanın her tarafından gelen insanların bir arada yaşadığı örnek bir ülke olmuştur. Gerçi ABD bu farklılıkları karşılama konusunda değişik dönemlerde değişik siyasetlere sahne olmuştur. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Amerika'ya göç eden insanlara, dünyanın neresinden gelmiş olurlarsa olsunlar, hangi farklılığı taşıyor olurlarsa olsunlar, kendilerini "Amerika"lı gibi hissetmeleri ısrarla telkin ediliyordu. Bu telkin teoride bugünkünden çok farklı olmasa da pratikte ortak bir kültür potası içerisinde eritilmelerini öngörüyordu. Bu bakımdan eritme-potası mecazı (melting-pot), çok kültürlülük politikalarına karşı alternatif bir asimilasyon politikasının adı olarak bilinegelmiştir. 60'lı yıllardan itibaren yine Amerika'nın aynı durumu hakkında geliştirilen yeni "salata" mecazı, çokkültürlülüğü tasvir etmenin yaygın bir yolu olmuştur (Watson, 2000: 4; Miller, 1998: 61-3). Salatada farklı unsurlar birbirine karışmış, ancak her biri kendine ait özellikleri korumaya devam etmektedir ve lâkin hepsi bir arada bir tabak içeri-

sinde çok âhenkli bir bütünlük oluşturabilmektedirler. Unsurlardan biri eksik olduğunda o salata eksik kalır. Salata kendisini oluşturan bütün unsurlarla birlikte bir estetik kompozisyonu sunar. Güzel olan şey kendisinden bir şey eksiltilemeyendir. Çokkültürlülük durumunun zorunlu olarak bir çatışma doğurmayacağına iknâ etmenin yolu bu retorik etrafında dönmek olmuştur. Varlığıyla toplumun bütünlüğüne katkıda bulunan farklılıklar, bu yolla toplumsal bütünlüğün vazgeçilmez unsurları olarak görülür.

Bununla birlikte, Amerika'da bile çokkültürcülük söylemlerine karşı güçlü itirazlar vardır. Bu itirazların bir çoğunun belli bir etnik veya dinsel kökene müracaat etmeden bir Amerikalı kültürü içinde birleşmenin önemine vurgu yapması dikkat çekicidir. Eleştirilerin çoğu Amerika'da çokkültürcülük politikalarının bizzat kendilerinin Amerikan toplumunun şimdiye kadar gerçekleşmekten yana bir sorun yaşamamış insicamını bozduğunu iddia ediyor. Şimdiye kadar göçmen çocuklarının Amerikanlılığın temel taşıyıcılarından olan İngilizceyi öğrenerek başlayan asimilasyonunda Amerikan ortak kültürü ciddi bir sorun yaşamıyordu. Sorun bizzat çokkültürcülük söyleminin devlet politikaları tarafından teşvik edilmesiyle başlamıştır. Üstelik, gerçekte bu çokkültürlülük gerçeğinin kendisi sunî teneffüslerle, devlet müdahaleleriyle sağlanabilen bir şey. Kendi haline bırakıldığında çokkültürlü olarak yola çıkan toplum, doğası gereği tek kültürlüleşmeye doğru evrilir. Çünkü modern sanayi ve iletişim toplumunda insanların ortak dil ihtiyacı her zamankinden daha fazla hissedilmektedir (Chavez, 1994). Aslında burada işleyen ve şikayete konu olan süreç Chavez'e göre bir bakıma tanınma siyaseti değil tanıma siyaseti, tanıma yoluyla sorunu var etme siyasetidir. Buna rağmen devlet, yukarıda "yabancı"lığın ortaya çıkmasına benzer bir yolla, farklı kültürden bahsetmek ve onu tanımak sûretiyle toplumun bütünleşmesini sağlayan asimilasyon sürecini akamete uğratmaktadır. Yoksa David Krystal'in bahsettiği gibi, dünyanın hızla küreselleşmesinin bir diğer boyutu olarak da farklı kültürlerin birer görüntüsü olan dillerin azalması sözkonusudur. Krystal'e göre dünya üzerinde yaşamakta olan toplam 6000 dilin sayısı 50 sene içerisinde 3000'e daha sonra daha da az bir rakama inecektir.[9] Dillerin azala-

[9]. Kürtçe'nin serbest bırakılmasıyla ilgili dönemin yoğun tartışma gündemine Turgut Özal'ın verdiği cevap, bütün bu bilgileri öngörüyordu. Özal, telaşa gerek olmadığını, zaten televizyonun sosyolojik etkisi sonucu insanların her geçen gün giderek daha fazla Türkçe öğrendikleri, Türkçe'ye daha fazla meyledecekleri, dolayısıyla serbest bırakılmış Kürtçe'nin zamanla hükümsüz kalacağını iddia etmişti. Bugün Avrupa Birliği'ninde baskılarıyla Kürtlere tanınan bir hak olarak Kürtçe'nin resmi ve ulusal düzeyde kültürü belirleyici bir dilin karşısında daha kaç kuşak yaşayacağı bile tahmin edilebilir. Milliyetçi hareketlerin suni teneffüslerle canlı tutmaya çalıştıkları dilleri bizzat bu hareketlere mensup olanların hiç bir yasal baskı altında kalmasalar bile kendi ikinci veya üçüncü kuşaklarına aktarabilmeleriyle

cak veya azalmakta olmasının bir çok sebebi vardır, kuşkusuz. Ama en önemlisi küresel dünyadaki iletişim imkânını en iyi vermekte olan dile artan taleplerin zamanla diğer dilleri unutturduğu gerçeğidir. Dünyanın bu gidişatına rağmen Amerika'da çokkültürcülük gibi bir söylemin tutuyor olması ve bunun devlet tarafından destekleniyor olmasının üzerinde durmak lazım. Kuşkusuz bunun popülist siyasetlerle ilgisi vardır. Yoksa varolmaya dayanamazdı.

Çokkültürcülük söylemi ve politikalarını eleştiren Amerikalılara göre çokkültürcülük Amerika'nın asimilasyon etiğini bozmuştur (Miller, 1998). Buna rağmen Amerika'nın bütün çokkültürcü görünümü ve tavrına rağmen, kuruluş felsefesi itibariyle aslında modern yollarla tanımlanmış bir milliyetçilik anlayışı çerçevesinde tekkültürlü bir toplumu hedeflediği görülür. Bu kültürün yasalar önündeki eşitleyici söylemleri farkları ortadan kaldırırken, herkesin farksızlığa aynı oranda ihtiyaç duymadığı gerçeğini yeterince önemsemez. Buna karşılık Amerikalılığın bir kimlik olarak eskiden varolan ve hiç bir sorun yaratmayan tekkültürlüleştirici niteliğinin, aksi yapılmadığı sürece özel bir çaba gerektirmediği üzerinde durulur. Bu noktada çokkültürcülük eleştirmenlerinin gerekçeleri realist görünür ve kendiliğinden asimilasyonun gücüne inanıldığında, kimsenin özellikle bir ırk, renk, dil ve din ayrımına tabi tutulmasını savunmaz, aksine alabildiğine özgür bir ortamda toplumsal gelişmenin insanları birbirine benzeştirecek yönde gelişmesinin mukadder gerçekliğine işaret eder. Çokkültürcülüğün Amerika'nın Asimilasyon Etiğini nasıl tahrip ettiğini anlattığı kitabında John J. Miller, sosyolog Richard D. Alba'nın gözlemlerine dayanarak, etnisitenin bir rolü varsa bile bunun gittikçe, bireylerin etnik karaktere sahip faaliyet ve ilişkileri sürdürme yönündeki kasıtlı eylemlerine bağımlı olan gönüllü bir rol olduğuna dikkat çekiyor. Ona göre etnik kimlik gittikçe sembolik bir nitelik kazanıyor. Yani beyaz insanların artık etnik olmaktan ziyade kendilerini etnik hissettiklerini söylemek durumlarını daha kolay ifade eder. Etnik gruplar arasındaki evliliklerin oranı o kadar yüksek olmaktadır ki, artık aile üyelerinin gerçekten de belli bir etnik grup olmanın gerektirdiği ilişkileri sürdürmeye imkan vermediği bir gerçektir (Miller, 1998: 114). Miller ve Alba'nın çokkültürcülük sorununa yaklaşımlarının referansları gerçeklik olunca, insanlara kendi kültürel kökenleri hatırlatılmadığı ve bu farklar değişik politikalarla beslenip yaratılmadığı sürece dünyanın -daha ziyade Amerika'nın- gidişatının benzeşme ve birleşme olacağı, çokkültürcülük politikalarının bir bakıma eşeğin aklına karpuz kabuğu düşürmek gibi bir etkisinin olduğunu varsayıyorlar.

---

ilgili ciddi bir sorun yaşamak durumunda olmaları, meselenin en açık diğer boyutunu oluşturuyor.

Durum gerçekten de böyle midir? Bu yazının son bölümünde kültürün küresel dünyadaki imkanını tartışırken değineceğiz. Ancak bütün bu görüşlerin tartışıldığı Amerika'da ister söylemsel olarak kurulmuş olsun, isterse de gerçekten de var olmuş olsun, farklı kültürler mevcuttur ve bu kültürler, siyaset sahnesinde kendi farklarını tanıtmanın, başkaları tarafından değil kendileri tarafından istedikleri şekilde tanınmanın mücadelesini verebilmektedirler. En azından sistem, farklı kültürlerin varolma olasılığına uygun olarak kendini ayarlamakta ve bunların sistem içinde nasıl adil bir biçimde temsil edilebileceklerini serbest tartışmaya açmaktadır.

Sonuçta, çokkültürlülük söyleminde ve bu konuda ne kadar sorun yaşıyor olsa da, ABD, 11 Eylül'den sonra pek çokşey eğişmiş olsa da, kuruluş felsefesine uygun olarak farklı kültürleri bir arada yaşatabilmenin siyasetini uygulama iddiasını taşıyor. Dünyanın her tarafından gelen insanlar istedikleri sürece kendi dillerini, dinlerini ve yerel kültür örüntülerini sergileme fırsatını bulabilmektedirler. Yeşil Kart ve vatandaşlık politikasının altında, ABD'nin bir çeşit dünya numûnesi olma iddiası yatmaktadır. Bu felsefeye aykırı olarak Amerika'ya şu veya bu yolla kaçak/vizesiz girişlere karşı her türlü önlem alınmışsa da, 11 eylül öncesinde, bir yolunu bulup da girmiş olanlara karşı kolay kolay sınır dışı uygulaması yapılmamasının sebebi buydu. Çünkü bu toprakların, en azından sözde, dünyanın bütün insanlarının ortak malı olduğu varsayımı söz konusudur. Ayrıca ulus-devletlerin bir çoğunda olduğunun aksine ABD'de vatandaşlık kan bağıyla değil, toprak bağıyla tescil edilmektedir, yani bu ülkede doğmuş olmak bir insanı bu ülkenin vatandaşı kılmakta, her ABD vatandaşının her hakkına sahip kılmaktadır. Bu da kültürel kökenin veya farkın tanınması ve bir arada yaşaması konusunda uygulanan bir dizi politikanın bir parçası olmaktadır. 11 Eylül saldırılarının hemen akabinde devreye soktuğu yeni göçmen politikaları ise ABD'nin çokkültürlülükle ilgili görece daha işlenmiş siyasi ve toplumsal kültürünün hızlı bir inişe geçmiş olduğunu gösterirken, çokkültürcülüğün modern dünyada ne kadar zayıf bir zemine dayandığını, bu konuda insanlığın kazanılmış haklarının, bu yolda kat edilmiş mesafelerin ne kadar hızla geri alınabileceğini trajik bir biçimde göstermiştir. Bugün Amerika'da özellikle Müslüman nüfusa yönelik bir ayrımcılığın hem yasal hem de toplulmsal bazda kolaylıkla meşrulaştırılabildiği bir ortam var ve bu sayede, bir çok vatandnaşlık yasasının ihlal edilmesiyle terörle muhtemel ilişkisi olabileceği öngörülen insanlar sorgusuz süalsiz tutuklanabilmekte, sınırdışı edilebilmekte ve bu bizzat Amerikan kamuoyu nezdinde eskisine nazaran fazla bir tepki çekmeyebilmektedir. Müslümanların insan hakları ihlalleriyle ilgili olarak son üç yıldır ortaya konulan rakamlar gerçekten vehamet boyutlarındadır.

Kanada: Radikal Tanı(n)ma Siyasetinin Ufukları

ABD'nin 11 Eylül saldırılarından önce uygulamada görece daha az mallul olan çokkültürcülüğüne benzer bir modeli gittikçe daha radikal bir biçimde uygulayan Kanada'da fazladan olmak üzere bir çokkültürlülük bakanlığı da bulunmaktadır. Çokkültürlülük bakanlığı, Amerika gibi Kanada'nın da milletlerin ortak toprağı olma iddiasıyla, daha gevşek bir göçmen politikasıyla kültürel farkların bir arada barış içinde ve birbirlerine müdahale etmeden yaşayabilme imkânlarını ispatlama, bunu düzenleme ve bu yönde çıkan mevcut veya muhtemel sorunları giderme çabasında bulunmaktadır. Farklı dinlerin kendi dinlerinden kaynaklanan taleplerini normal görme ve toplumsal düzenlemeleri insanların kendi dinlerine karşı özel ve toplumun diğerlerinden farklı sorumluluklarını yerine getirmeye göre düzenleme konusunda gayretli bir çaba içinde görülen Kanada'nın çokkültürcülüğü ideal düzeyde uygulama yönünde en ileri ülke olduğu bile söylenebilir. Normalde yasak olduğu halde dininin bir gereği olarak kama taşımak zorunda olduğu bilinen bir Sih müminine resmi görevi esnasında kama taşıma özgürlüğü; yine dini gereği başına sarık geçirmesi gereken bir Hintliye bu özgürlüğü tanıyan Kanada yönetimi, çokkültürlülüğün siyasal-felsefî bütün boyutlarını hesaba katmaya çalışmaktadır.

Kültürü besleyen din kadar gelenekleri de ciddiye alan Kanada'da, yakın zamanlarda yerli Amerikalı bir grup geleneksel olarak balina-avlama haklarını talep etmişler ve normalde yasak olduğu halde bu hakları kültürel farklılıklarına saygı çerçevesinde almışlardır. Gerçi bu durum çevreci veya hayvan hakları savunucularınca da eleştirilmiştir. Ancak eleştirinin hayvanların farklı gelenekler gerekçesiyle öldürülemeyeceğinden ziyade, yerli Amerikan geleneklerinin balina-öldürmek gibi bir zorunluluk barındırmadığı temelinde yapılmış olması çok ilginçtir (Watson, 2000: 10).

Almanya::Unutulmayan Büyük Fark

Vatandaşlık konusunda *toprak bağı hakkına* karşı kan veya din bağını öne süren ülkelerin bir çoğunda ülkenin farklı unsurlarına farklı yaklaşılmakta, bu ülkelerde ortaya çıkan tanınma talepleri toplumun gerilim unsuru olarak yerini alabilmektedir. Aynı vatandaşlık kapsamı içinde olan bu hareketlerin ayrılıkçı olarak yaftalanması ve bunların toplum içinde eritilmeye çalışılması başvurulan bir çözüm olmaktadır. Bulgaristan'da Türk nüfusuna karşı yıllarca uygulanan politikada bunun örnekleri görüldü. Türk un-

suru, farkını iddia ettiği halde, bu farkın devlet tarafından tanınmasına karşı direnç gösterildi. Buna rağmen, hakim kültürün türdeş yapısı içinde erimeyi kabullenen Türklere vatandaşlık statüsünün bütün imkanları eşit olarak açıldı. Oysa Almanya ve İngiltere gibi ülkelerde, kültürel fark tanındığı halde, vatandaşlık çok da özendirilmeyen, dolayısıyla Alman veya İngiliz kültürü içinde farklı unsurların erimesi çok da teşvik edilmeyen bir şey olmaktadır. Çok kültürlülük gerçeğine bakış ABD'dekine benzemekle birlikte, buralarda vatandaşlık statüsünün temelinde ABD'dekinin aksine *kan bağı hakkı* vardır. Özellikle Almanya'da vatandaşlık bağından ziyade Almanlık unsuruna mensup olmak daha önemli görülmektedir. Bir kez Alman olan nerede ve ne zaman olursa olsun Alman'dır. Bu soy bağı ilkesi Almanlara nerede olursa olsun bütün haklarıyla birlikte Alman vatandaşı olma hakkı veriyor. Nitekim Almanya'da neredeyse üç nesildir yaşamakta olan Türkler, Türkiye'dekinden çok daha rahat ve kültürel açıdan da çok daha toleranslı bir ortamda yaşama imkânına kavuştukları halde, ancak çok zor şartlarda vatandaşlık statüsüne geçebilmektedirler. Vatandaşlık statüsüne zar zor geçen üçüncü kuşak, üstelik çok iyi Almanca bilenler bile yine *Ausländer* (yabancı) sayılmaktan kurtulamıyorlar (age: 30-31).

Göçleri, savaştan yeni çıkmış ve büyük bir kalkınma hamlesi başlatmış olan Almanya'daki işgücü taleplerini karşılamak üzere bir tedbir olarak gerçekleşen Türkler'in Almanya'daki varlığı başlangıçta geçici görülüyordu. Almanların karakteristik olarak saf ırka dayalı millet nosyonları vatandaşlık tasarımlarına da aynen yansıdı. Dolayısıyla bu millete mensup olmanın yolu bu ırka mensup olmaktı. O yüzden Türkler geçici işçi olmaktan öte bir statüye kitlesel olarak layık görülmediler. Ancak vatandaşlık statüsüne yansımayan görüntü, toplumsal hayata yansımıştı. Almanlarla Türkler birbirlerine karşı özerk toplumsal birimler olarak uzun süre yaşadılar. Türkler Alman kültürünü, Alman devletiyle ilişkilerini sağlıklı yürütmek amacıyla öğrenmeye zorlandılar, ama kendi kültürlerini terk etmeye ve Almanlaşmaya asla zorlanmadılar. Bu yüzden işçi çocukları Alman okullarına gitmek ve Almancayı öğrenmeye mecbur kalarak doğma büyüme Alman kültürüyle âşina bir hayat yaşadıysa da vatandaşlık bağı ayrı bir şey olarak görüldü.[10]

---

[10]. Almanya, Malezya ve ABD'de çokkültürlülük bağlamında vatandaşlık kavramının gelişimi ve Almanya'daki Türk işçilerinin kültürel bütünleşmeleriyle ilgili güzel değerlendirmeler için bkz. Watson, 2000. Almanya'nın çokkültürlülük gerçeğiyle imtihanı büyük ölçüde Türkler vesilesiyle olmaktadır. Bugün üçüncü hatt adördüncü kuşağına ulaşmış Türk nüfusuyla ilgili en önemli sorunu "entegrasyon sorunu" olarak tanımlamış olması, Almanya'nın çokkültürcülükle ilgili sınırlarını da çizen bir ufka sahip. Türk nüfusunun Müslüman olarak dinine bağlı bir hayat sürmesine, üstelik belki de Türkiye'dekinden daha özgür bir hayat yaşamasına razı görünen Almanya için bu dinin Almanca olarak algılanması, yaşanması ve Almanya'nın eğitim, sağlık ve sair sosyalizasyon kurumlarıyla bir entegrasyon

Almanya'nın çokkültürlülük sorununu karşılama yolu olarak dayandığı millet nosyonundan ayrı olarak bazı ekonomik ve siyasal koşulları da belirleyici olmaktadır. Bu sorunlar da sadece Almanya'nın değil, bir yandan birinci dünya ülkelerinin diğer yandan göç alan bütün toplumların karşılaştığı farklı kültürler sorununu karşılama tarzında onu benzer kılmaktadır. Çokkültürlülüğün felsefî dayanaklarını üretmeye çalışan ve bütün dünya için buna uygun bir toplumsal örgütlenme tarzı geliştiren Charles Taylor gibi filozoflar için, ülkelerin göç gerçeğine hazırlıklı olmaları ve bunun insanî şartlarını karşılamayı kabullenmeleri gerekli görülür. Oysa Jürgen Habermas, Almanya'nın bir ulus-devlet olarak güç bela kurmaya muvaffak olduğu toplumsal ve kültürel düzenin gerektirdiği uyumlu-eğitimli vatandaş kitlesine ânî bir giriş yapan muhtemel bir göçmen kitlesinin yaratacağı tahrip edici etkiye karşı bir ülkenin savunma hakkının ne olduğunu sorar. Çünkü ona göre göçle birlikte bir ulusun etik-siyasal öz tanımı ciddi bir şekilde etkilenmekte; göçmen akını nüfusun bileşimini etik-kültürel bakımlardan değiştirmektedir:

Böylece göç arzusunun, politik bir topluluğun kendi siyasal-kültürel yaşam biçimini bozulmadan koruma hakkının sınırlarına kadar ulaşıp ulaşmadığı sorusu ortaya çıkar. Özerk olarak gelişmiş devlet düzeninin aslında etikle şekillendiğini varsayarsak, kendi kaderini tayin hakkı, bir ulusun, tarihsel olarak gelişmiş bu siyasal-kültürel yaşam biçimini farklı bir kalıba sokabilecek olan göçmenler karşısında kendi kimliğini savunma hakkını içermez mi? (Habermas, 1996: 135-6).

Bu, gerçekten de telaffuz edildikten sonra cevaplanması zor bir sorudur. Çokkültürlülük diye bahsedilen gerçekliği en fazla besleyen göç dalgalarına karşı genellikle birinci dünya ülkelerinin savunma reflekslerini belirleyen görünür nedenlerden biridir.[11] Doğrusu, Habermas'ın verdiği

içinde sürdürülmesi çok önemli. Nüfusun azalma eğiliminde olduğu Alman toplumunda, tam aksine çoğalma eğiliminde bulunan Türk nüfusunun gelecekte Alman kültürünün muhtemel taşıyıcısı olması beklentisi mi bu siyasetleri belirliyor, yoksa çokkültürlülükle ilgili esneme ihtimali ancak farklı dinleri tanımaya mı imkan verebilmektedir? Sorunun en önemli boyutunun çokkültürcüolük üzerine bir tartışma yürütmeye çalışan Avrupalıların toplumsal habitus'unun bunun gereklerini yerine getirebilmeye yeterince uyumlu olmamasıdır.

[11]. Tam bu satırları yazarken, Derrida'yla ilgili okumakta olduğum -konuyla görece ilgisiz- John D. Caputo'nun bir kitabındaki şu satırlar, çokkültürcü söylemlere eşlik edebilecek çok elverişli bir ideolojiyi işaret ediyor gibi: "Yapısökümünün ardındaki düşünce, güçlü ulus-devletlerinin işleyişlerini güçlü göçmen politikalarıyla çözmek, milliyetçilik retoriğini çözmek, yer siyasetini, yerli toprak ve yerli dil metafizik düşüncesini çözmektir. Bu düşünce ulus-devletlerin kendilerini yabancıya, Yahudilerle Araplara ve göçmenlere karşı, Lyotard'daki anlamıyla *les juifs*'e karşı, tüm diğerlerine karşı, tüm diğer ötekilere, yani im-

cevap da bu savunma hakkını tanısa da fiîlî durumda, her göç akınından sonra yerleşik kültür ile göçmen kültür arasındaki kaçınılmaz alışverişin yeni kültürel ufuklar yaratmasının mukadder olduğunu ve demokratik bir ülkenin genişleyen bu ufuktan çok şey görebileceğini kabul eder. Ancak bu muhtemel kazanç, kültürel açlık hissetmeyen idareciler açısından göçün yarattığı ekonomik kaybı göze almaya değmez. 90'lardan itibaren, kapitalist ekonominin yeniden düzenlenmesinin bir sonucu olarak Almanya'da iş güvenliği ve koşulları bozulmuş, neticede Alman nüfusunda şimdiye kadar hiç görülmemiş bir işsizleşme artışı yaşanmıştır. Bu olanlar karşısında bir sorumlu aranacak olduğunda ilk akla gelen sorumlusu ülke içindeki "yabancı"lar olmuştur. Bu gelişmeye, B. Ostendorf'un "Birinci dünya'nın Üçüncü Dünyalaşması" dediği (Ostendorf, 1985: 55) başka bir süreç eşlik etmiştir. Bu süreçte Üçüncü dünyanın yeteneksiz, vasıfsız işçileri istihdam arayışı içinde Birinci dünyaya akın etmiş, bu da birinci dünyada bir işsizliğin yaşanmasına yol açmıştır (Watson, 2000: 34). Bu gelişmenin en karakteristik biçimde yaşanmakta olduğu Almanya'da çokkültürcülük tartışmasıyla ilgili gündem, bu itibarla ulusun kendini savunma hakkı çerçevesinde işlem görmektedir. Bence buradaki asıl sorun .öyle bir tartışmayı sol diye bilinen çevrelerin bile rahatlıkla dillendiriyor olmasıdır. Avrupa toplumlarının yarattıkları refah toplumunun dışarıdan gelebilecek yoksul kitlelerin göçlerine karşı korunmasından söz edilebilmesi, başlıbaşına sol için bir utanç sayılmalıdır. İngiltere'nin sosyal demokrat başbakanı Tony Blair'in bir zamanlar bahsettiği Avrupa için güvenlik duvarı oluşturma tedbirlerinin, korunacak olanın Avrupa kültürü mü olduğu yoksa bir müreffehlik seviyesi mi olduğu hakkında düşünmeye davet edecek cinsten bir şeydi. Bu güvenlik duvarı ihtiyacının Avrupa'nın hem solcularınca hem de sağcılarınca hissedilmiş olması, Avrupa kimliğinin genellikle iddia ettiği kültürel imtiyazlara çok güçlü ekonomik imtiyazların muhafazakar güdüsünün eşlik ettiğini göstermiştir.

Aslında çizmeye çalıştığımız bütün bu örnek tablolarda, çokkültürcülüğün küresel dediğimiz dünyada bile her yerde aynı sorunlar ve bağlamlarda karşılanamadığı görülebilir. Çokkültürlülük ve çokkültürcülük konusunda yapılan her tanımlama ve her ampirik gözlem durumu daha da karmaşıklaştırmaktadır. Kaldı ki bu örnekler, çokkültürcülük konusunda dünyada yaşanan sayısız tecrübenin sadece bir kaç örneğini göstermektedir.

---

kansız bir formüle göre, imkânsızın bir formülüne göre tamamen öteki olan diğerlerine karşı savunmak üzere kurdukları kimlik bombalarını etkisiz hâle getirmeyi amaçlar" (Caputo, 1997: 231). Doğaldır ki ulus-devlet metafiziğine sımsıkı bağlı olanların çokkültürcülük söyleminin altında yatan bu saldırıyı hissetmemeleri söz konusu olamaz.

Küreselleşme ve Kültürel Otantisite Sorunu

Göç alan ülkelerin kültürel savunma hakkıyla ilgili bazı boyutları gördük. Tabii ki, sorunun bir de göç edenler açısından yaşanan boyutları var. Kendilerine ait olarak yaşattıkları veya yaşattıklarını zannettikleri kültürün ne kadar eski, kendi kültürleri olduğu, ne kadar geldikleri yerlerden getirdikleri kültür olduğu tabii ki tartışılır. Esasen yaşadığımız dünyada kültür veya kültür olasılığıyla ilgili tartışmanın merkezinde yer alan sorunlardan biri de budur. Gerçekten farklı kimlik iddiasında bulunan etnik, dinsel veya dilsel özellikler çağımızda farklı bir kültürü somutlaştırmaya yetecek bir etkiye sahip olabiliyorlar mı? Bu soru, küreselleşmenin değişik boyutları üzerine konuşmalar ve söylemler arttıkça daha da anlamlı hale gelmeye başlıyor. Çünkü küreselleşme söyleminin bir boyutu çağımızda artık yerel veya tikel bir kültürün varoluş şansının zaten gittikçe azaldığına işaret ediyor. Eski zamanlarda kültürel fark gerçekten de bir fark oluşturuyordu ve toplumsal hareketlilik ve medyatik temsillerin bu düzeyde sözkonusu olmadığı dönemlerde bir toplumsal kültürün de kendine ait özellikleri ve farklılıklarıyla yaşaması ve sürmesi mümkün olabiliyordu. Oysa çağımızda bütün aksi iddialara rağmen, gittikçe tekkültürlüleşmeye doğru bir tarihsel evrimin içinde bulunduğumuz, küreselleşme söylemlerinin merkezî vurgularından biridir. Bu değişimin bir yanında hareket eden toplumların zaten yola çıktıkları noktadan daha farklı bir noktaya gelmiş olmaları söz konusudur. Kültür burada zaten statik ve bir özü olan bir yapı değildir. Sürekli değişen ve yeniden tanımlanan bir şeydir.

New Left Review'de yayınlanan yazısında Russel Jakoby, küreselleşen dünyada çokkültürcülüğü bir mit olarak nitelendirirken, bu konudaki neomarksist bakış açısını ifade ediyor. Jakoby'nin dikkat çektiği bir nokta, çokkültürcülüğün, genellikle gerçekten de göçü yaşadığı ilk dönemlerde bir fark sergileyen insanlar arasında değil de, daha ziyade ikinci kuşaklar arasında veya hatta iddia ettiği fark gittikçe görünür olmaktan uzaklaşmış daha sonraki kuşaklar arasında yayıldığıdır. Gelişmiş bir ülkeye, örneğin Amerika'ya, İngiltere'ye veya Almanya'ya ilk göç eden kuşaklar gerçekten de farklıdır amabunlar çokkültürlülük iddia etmemektedirler. Daha formülatif bir ifadeyle çokkültürcülük bir gerçeklik olarak zayıfladığı halde bir siyasal program olarak gelişmektedir. Bu da onun ideolojik niteliğini ortaya çıkarmaktadır. Dünyanın genel gidişatı itibariyle çokkültürcülük kendiliğinden azalmakta ve yerini tek bir kültüre bırakmaktadır: o da iş ve tüketim kültürüdür. Amerika'nın çoğul kültürleri tek bir tüketim toplumunda varolmaktadırlar. Profesyonel sporlar, Hollywood filmleri, otomobiller, modacı elbiseleri, televizyon ve videolar, ticarî müzik ve CD'ler Amerika'nın çokkültürcülüğünü tekil bir metalaştırma süreci içinde bütün-

leştirir. Bu "kültürler" aynı toplum içinde yaşar, çalışır ve görülür. En farklı ve otantiklik iddiasında bulunanları bile iyi evlerde oturup güçlü motorları olan arabalara sahip olmak isterken, özgül bir kültür oluşturmaları ne kadar beklenebilir? Açıkçası, çokkültürcülüğün kendisi bir "meta" haline gelmekte[12] ve küreselleşmenin temel dinamiği olan kapitalizm kültürünün eşitleyici ideolojisi açısından işlevsel olmaktadır (Jacoby, 1994: 122-5).

Aslında çokkültürlülük gerçeğinin azalması gerçeğiyle çokkültürcü ideolojilerin ortaya çıkması arasındaki ilişkiye çekilen bu dikkat, hem kültürel tanınma taleplerini anlamayı hem de, dolayısıyla, demokrasinin doğasını ıskalıyor gibi görünüyor. Çünkü kültürel tanınmada iddia edilen farklar gerçekte çoğu zaman genel yapıdan bir ayrılık veya kendi kökenlerine radikal bir geri dönüş talebi anlamına gelmez. Aslî kültür veya kültürel kökenler dediğimiz, çoğu zaman kendisine yönelik ağır bir saldırı olduğunda hatırlanan ve korunmaya çalışılan bir şeydir.[13] Bir çok toplumda kültürü hatırlatan şey o kültürün sembollerine yönelik ihmaller, saldırılar ve benzer uyarılar olmaktadır. Bulgaristan'daki Türkler, zamanla Bulgarca öğrenmekte, muhtemelen Türklüklerini kaybetmeseler de Türkçe konuşmayı unutmakta, Bulgar devletine vatandaşlık akdiyle mensubiyetin gereklerine sadık olmaya devam etmektedirler. Bu itibarla, sözgelimi, Türkiye'deki Türklerden çok farklı bir kültürel bileşime sahip olmaktadırlar. Ancak bir müdahale onlara Türk değil de Bulgar olduklarını söylediğinde kültürel fark üzerindeki dikkat daha da artmaktadır. Müdahale veya saldırı bazen belli bir devletin müdahalesinden değil de hiç bir şekilde direnilemeyen ve geri çevrilemeyen küresel aynılaşmanın farklı bünyelerde uyardığı bir tepki olarak da gelişebilir. Her hâlükârda kültürel fark talepleri göründüğünden daha anlamlıdır. Demokrasinin doğasıyla ilgili ola-

---

[12]. Kültürün metalaşması sürecine kapitalizm bağlamında en kapsamlı teşhisleri koyan, Kültürü bir endüstri konusu olarak ele alan Adorno da, "Kültür Endüstrisi" makalesinin girişinde, kurulu dinlerin düşüşü, teknolojik ve toplumsal farklılaşmanın artması ve kapitalizmin bir sonucu olarak kapitalizm öncesi unsurların çözülmesinin kültürel kaos yaratacağı yönündeki yaygın teze karşı şunu söyler: "aksine, kültür hiç bir zaman bu kadar birleşmiş ve bütünleşmiş değildir. Şu anda kültür her şeye damgasını vurmaktadır. Filmler, radyo ve magazinler bir bütün olarak tek biçimli ve her yerde geçerli bir sistemi oluşturmaktadır" (Adorno, 1984: 120). Kitle iletişim araçları yoluyla kültür endüstrisi tüketicilerini yukarıdan aşağıya belirler. Diğer metaların tabi olduğu üretim tüketim düzeninin aynısına tabi olur (Adorno, 1991: 85).

[13]. Kültürün hatırlanması, çoğu kez Laroui'nin bahsettiği anlamda geleneğin hatırlanması ve icad edilmesiyle aynı şekilde cereyan eder. Genellikle rutin bir varoluşa sahiplenmiş geleneksel sembollere yönelik bir tehdit oluştuğunda, hayatlarında bu sembollerin çok az yer tutabildiği elit kesimlerin yönlendirmesiyle gelenek hatırlanır, ve çoğunlukla yeniden yorumlanma yoluyla icad edilir. bkz. Laroui, 1999; ayrıca kültürel otantisite ve modernlik arasındaki ilişkilerin bir değerlendirmesi için bkz. Aktay, 1998.

rak ıskalanan şey ise, toplumsal grupların şu veya bu şekilde kendini-tanımlamaları esasındaki mücadelelerinin ve bu tanımlarıyla siyasal alana müdahale edişlerinin demokrasilerin özünü oluşturduğudur. Demokrasilerde partiler birbirlerinden hiç bir fark iddia etmeyen gruplar arasındaki bir yarış değildir. Tarafların yok aslında birbirinden farkları denilerek demokrasi nasıl gereksiz görülmüyorsa, kültürel fark iddialarının geçerliliklerini, otantikliklerini değerlendirmek de diğer taraflara düşmez.

Ayrıca, çokkültürcülüğe yönelik bu eleştirinin bir saiki de, kültürün bir çatışma unsuru (antagonizma) olarak sınıf antagonizmasının yerine ikame olma ihtimaline karşı uyanan Marksist duyarlılıktır. Medeniyetler çatışmasıyla ilgili teze yöneltilen Marksist eleştiride de benzer bir çıkış vardı. Orada da medeniyet kavramının sınıfa veya ekonomiye dayalı antagonizmanın gerçekliğini gizleyen ve örtbas eden bir işlevi deruhte ettiği üzerinde duruluyordu (Huntington, 2000). Ancak böyle bir itirazla kültürel fark iddialarının hepsine karşı gelişmesi muhtemel dışlayıcı tepki, sonuçta mevcut iktidarını daha fazla pekiştiren muhafazakar bir etki yapar. Aslında kültürel farkın ekonomik bir tabakalaşmaya veya antagonizmaya tekabül etmeme ihtimali varsa da bu onun önemsiz olduğunu göstermez. İnsanların bütün eylemlerinin ekonomik olarak belirlendiği de zaten aksi de kolaylıkla ispatlanabilecek, dolayısıyla genelleştirilemeyecek bir iddiadır. Bir çok çatışma ve antagonizma, hiç bir ekonomik talebe tekâbül etmeksizin sadece kültürel ve sembolik anlaşmazlıklara dayanabilmektedir. Hâlihazırda bile yaşamakta olduğumuz bir çok toplumsal gerilimin kaynağında kültürel ve sembolik motivasyonlardan başka bir açıklayıcı model bulabilmek zordur. İnsan eylemi her zaman rasyonel temellerde gerçekleşmez. Küreselleşme sürecinin ekonomik tarzları ve eylem biçimlerini birleştiren doğası, küresel köyün sakinlerinin kendi aralarında kültürel veya sembolik temellerde çatışmayacaklarını göstermez. Kültürün ekonomik dünyanın içinde gördüğü işlevin her yerde aynı olması da, insanların hiç bir farka sahip olmadıkları anlamına gelmez. İnsanlar zaten birbirine benzerler, bununla birlikte insanlar, zamanla değişen muhtevalara sahip olabilseler de kendileri hakkında tanımlar yapan ve dışardan da bu tanımlamalarla bilinmek isteyen bir eğilime sahiptirler. Başkalarının kendileri hakkında yaptıkları tanımlar kendilerini incitebilir ve grup olarak veya bireysel olarak kendileri hakkındaki imajın kültürel veya siyasal alanda kendi istedikleri şekilde oluşması arayışında olabilirler. Kendini tanımlama ve tanınma, Charles Taylor'un da üzerinde durduğu gibi kesintisiz ve dinamik bir süreçtir. Başka (farklı) insanlar veya kültürlerle karşılaştığı anda etkilenen ve değişmeye başlayan diyalojik bir doğaya sahiptir. Nasıl olsa değişecekse, o zaman hiçbir dokunulmazlığı veya kutsallığı yoktur, dolayısıyla neden egemen kültürün dayattığı standartlara

paşa paşa uymasın denilemez. Demokrasiler de zaten kendilerini farklı olarak tanımlayan grup veya partilerin siyasal alanda kendilerini tanıtma ve farklılıklarıyla yönetime müdahil olma arayışından başka nedir ki?

Bu anlamda çokkültürcülük demokrasinin ideal kültürüdür. Demokrasinin farkları tanıyan ve bu farkların yurttaşlık sözleşmesi içindeki katılım olasılığını sonuna kadar açık tutmaktan başka bir yönelimi olamaz. Ancak bu demokrasinin gerçekleşebilmesi önemli bir ölçüde de sözkonusu yurttaşlık sözleşmesinin akdedilebileceği tarafların tanınmış olmasına bağlıdır. Birbiriyle çok yakından ilişkili olan bu sorunlar çerçevesinde, çokkültürlü toplumların çokkültürcü bir vatandaşlık nosyonuna ulaşamamalarının en önemli sebebi de zaten varsayılan sözleşmelerin muhtevalarının tek yanlı olarak dayatılmış olmasından kaynaklanmıyor mu? Taraflarca müzakere edilmeden oluşmuş; tarafları olmayan bir sözleşmeye ne ölçüde sözleşme denebilir? Sözleşmesi olmayan cumhuriyetler çokkültürlülük sorununu hangi eşitlikçi etiğe müracaat ederek çözecek? Mesele bundan ibarettir.

Kaynakça

Adorno, Theodor W., 1985, *Aesthetic Theory,* Almanca'dan İngilizce'ye çev. C. Lenhardt, London: Routlege and Kegan Paul.

Adorno, Theodor W., 1991, *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture,* J. M. Bernstein (ed.), London: Routledge.

Ahmed, Sara, 2000, *Strange Encounters: Embodied Others in Post-coloniality,* London and New York: Routledge.

Aktay, Yasin, 1998, Kültürel Sahihlik Söylemleri ve Modernlik, *Tezkire,* Sayı: 14-15.

Caputo, John, 1997, *The Prayers and Tears of Jacques Derrida: Religion without Religion,* Bloomington va Indianapolis: Indiana University Press.

Chavez, Linda, 1994, Demystifying Multiculturalism, *National Review,* 21 Şubat, 1994.

Çağaptay, Soner, 2001, Kurds and Armenians and Turkish Nationalism During 1930s', Yayınlanmamış konferans metni: University of Utah (*Genocide: Massa Murder*'in içinde yayınlanacak, Ben Kierman ve Bob Kellatelly [eds.] Cambridge: University Press).

Foucault, Michel, 1986, *Söylemin Düzeni,* çev. Turhan Ilgaz, İstanbul: Hil Yayınları.

Giddens, Anthonny, 1990, *The Consequences of Modernity,* London: Politiy Press (Türkçesi, Osman Akınhay, Modernliğin Sonuçları, İstanbul: Ayrıntı Yayınları)

Habermas, Jurgen,1996, Demokratik Anayasal Devlette Tanınma Savaşımı, Amy Gutmann (haz.) *Çokkültürcülük,* çev. Yurdanur Salman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hall, Stuart, 2000, The Multi-Cultural Question, Barnor Hesse (ed.) *Un/settled Multiculturalisms: Diasporas, Entangelments, Transruptions,* London: Zed Books.

Hodgson, M.G.S. (1995) *İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih.* Çevirenler. Alp Eker, Mutlu Bozkurt ve diğerleri, Cilt I ve II. İstanbul: İz Yayıncılık.

Huntington, Samuel, 2000, *Medeniyetler Çatışması,* derleyen Murat Yılmaz, Ankara: Vadi Yayınları.

Jakoby, Russel, 1994, The Myth of Multiculturalism, *New Left Review,* sayı: 208, November-December.

Kureşi, C., Olson R. ve Hüseyin, Asaf (edts), 1986, *Oryantalistler ve İslâmiyatçılar,* İstanbul: İnsan Yayınları.

Laroui, Abdullah, 1999, *Tarihselcilik ve Gelenek,* çev. Hasan Bacanlı, 2. Baskı, Ankara: Vadi Yayınları.

Lapidus, Ira M., 1988, *A History of Islamic Societies,* Cambridge: Cambridge University Press (Türkçesi, *İslam Toplumları Tarihi,* çev. Yasin Aktay, İstanbul; İletişim Yayınları, 2002).

Miller, John J., 1998, *The Unmaking of Americans: How Multiculturalism has Undermined America's Assimilation Ethic,* New York: The Free Press.

Orwel, George, Tarihsiz, *Hayvan Çiftliği,* çev. Rasim Özdenören, İstanbul: Bedir Yayınevi.

Ostendorf, B., 1998, "The Politics of difference: theories and practice in Comparative U.S. -German Perspective", K. J. Millich ve J. M. Peck (edrs), *Multiculturalism in Transit: A German-American Exchange.* Niw York ve Oxford: Berghahn.

Özdemir, Şennur, 2004, Müsiad ve Hak-İş'i Birlikte Anlamak: Sınıflı bir 'İslâmî Ekonomi' mi?, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık,* cilt 6, editör: Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları.

Takaki, Ronald, 1993, *A Different Mirror: A History of Multicultural America,* Boston v e New York: Back Day Books.

Taylor, Charles, 1995, The Politics of Recognition, John Arthur ve Amy Shapiro (edts) *Campus Wars: Multiculturalism and the Politics of Difference,* Boulder: Westview Pres.

Taylor, Charles, 1996, Tanınma Politikası, Amy Gutmann (haz.) *Çokkültürcülük*, çev. Yurdanur Salman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,

Turner, Bryan S., 1978, *Marx and the End of Orientalism,* London: Allen and Unwin.

Watson, C. W., 2000, *Multiculturalism*, Buckhingham: Open University Press.

Young, Iris M., 1995, Social Movements and the Politics of Difference, John Arthur ve Amy Shapiro (edts) *Campus Wars: Multiculturalism and the Politics of Difference,* Boulder: Westview Pres.

Zizek, Slavoc, 2002, Gerçeğin Çölüne Hoş Geldiniz, *Kırılgan Temas*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis.